

Retoryka różnych perspektyw

Rhetoric of various perspectives

10 (3) 2023 ISSUE EDITOR: AGNIESZKA KAMPKA

JOANNA NOWIŃSKA

UNIWERSYTET ŚLĄSKI, POLSKA

<https://orcid.org/0000-0002-6386-1268>

joanna.nowinska@us.edu.pl

Eufonia, sensoryka i intertekstualność w komunikacji perswazyjnej na przykładzie tekstu z pogranicza kultur – J 8, 1-11

Euphony, sensory activation and intertextuality in the persuasive communication in a text at the intersection of cultures – John 8: 1-11

Abstract

Usytuowanie ewangelicznego tekstu J 8,1-11 na pograniczu kultury oralnej i jej upiśmiennienia oraz kontekstu semickiego i greckiego warunkuje silną ewokatywność, dialogiczność, personalizację i wyakcentowanie odniesień społecznych. Eufonia przynależy tu do perswazyjnej strategii peryferycznej, pełni funkcję konatywną, implikuje proces obserwacji, zaangażowania, wzmacnia wrażliwość na komunikaty. Sensoryka, uwidaczniająca się w odniesieniach do zmysłu wzroku, słuchu, dotyku, doświadczeń kinetycznych, wpływa m.in. na zmianę systemu wartości, a także dokonuje przetasowania przynależności. Intertekstualność pozwala na dotarcie do istoty postrzegania jednego z kluczowych zagadnień perykopy: prawa oraz otwiera obiorcę na przyszłe wydarzenia, które tekst sugeruje.

The location of the gospel text of John 8:1-11 at the intersection of oral culture and literacy, and its mixed Semitic and Greek context, make it particularly evocative, dialogical, personalized and socially relevant. Euphony is one of the peripheral persuasive strategies, mainly used for its conative function. It implies the importance of the process of observation and engagement, and increases the sensitivity to communications. Sensory activation appears in textual references to the senses of sight, hearing, touch, kinetics and may catalyze a change in, among others, one's system of values and alignments. Intertextuality allows for a recognition that the style of perception is a key issue in understanding the topic of this biblical text - the law - and makes it possible for the receiver to open up to the perception of future events, which it announces.

Key words

perswazja, tekst biblijny, eufonia, sensoryka, intertekstualność, oralność
persuasion, biblical text, euphony, sensory activation, intertextuality, orality

License

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 international (CC BY 4.0).
The content of the license is available at <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Received: 26 February 2023 | Accepted: 24 July 2023

DOI: <https://doi.org/10.29107/rr2023.3.2>

JOANNA NOWIŃSKA

UNIwersytet Śląski, POLSKA

<https://orcid.org/0000-0002-6386-1268>

joanna.nowinska@us.edu.pl

Eufonia, sensoryka i intertekstualność w komunikacji perswazyjnej na przykładzie tekstu z pogranicza kultur – J 8, 1-11

Oddziaływanie perswazyjne jako funkcja komunikacji interpersonalnej jest analizowane już od starożytności. Platon podkreśla w nim performatywność (*Gorgiasz*, 452E), Arystoteles zauważa intencjonalność, widząc tu jednocześnie przeciwieństwo rozmowy filozoficznej (*Retoryka*, I, 1355b, 25). Zdaniem współczesnego badacza, Walerego Pisarka (2003, 10) każdy tekst jest w swojej istocie perswazyjny, ale dopiero kontekst jego odczytania może ujawnić te walory. Spektrum analiz tego aspektu poszerza się w przypadku pism starożytnych Semitów. Wyrastają one w kulturze oralnej, niejako na progu jej rosnącego upiśmiennienia, jakie dokonuje się w konfrontacji z kulturą grecką i następnie jej rzymskim przekazem. Towarzyszy temu konfrontacja odmiennych stylów retorycznych – obrazowego, koncentrycznego, nasyconego ewokatywnie i sensorycznie, za ledwie sugerującego treść przekazu hebrajskiego z linearną, kładącą nacisk na logikę argumentacji i odpowiedniość sensów retoryką grecką. Oczywisty jest fakt silniejszego oddziaływania rodzimej kultury semickiej, ale czas wpływu hellenizmu również nie jest bez znaczenia. Na ich pograniczu wyrastają m.in. teksty Nowego Testamentu.

Niezwykle ciekawym tekstem z perspektywy sztuki perswazji jest fragment z rozdz. 8. Ewangelii św. Jana (dalej. J 8, 1-11) opisujący kilkupoziomą kontrowersję dotyczącą sprawiedliwości, autorytetu, samooceny, a także nadziei. Fragment ten został spopularyzowany z racji zaskakującego, a zarazem kuriozalnie prostego i natychmiastowego rozwiązania sytuacji dramatycznej z wątkiem cudzołóstwa. Wydawałoby się, iż zastosowana w nim perswazja ogranicza się do prostej narracji, angażującej od razu odbiorcę dzięki wartkiej akcji i obecności krótkich dialogów, ukierunkowanej na przemianę postaw moralnych. Dodatkowo wprowadzony dylemat: Prawo Mojżesza czy opinia Jezusa – innymi słowy: zasada uznana od wieków, oparta na autorytecie kontra odmienne poglądy współczesnej bohaterom Jednostki, przez wielu kontestowanej – intensyfikuje napięcie i podprowadza pod oryginalną puentę.

Analiza J 8,1-11 w kluczu połączonych dyscyplin: komunikacji kulturowej i egzegezy biblijnej przynosi zaskakujące rezultaty. Odślania przede wszystkim narzędzia perswazji, których używa semicki autor, pisząc w języku dla siebie drugim, wyuczonym – greckiej koine, wykorzystując nie tylko stronę semantyczną wyrażeń, ale także retorykę i eufonię, jak również kontekst sytuacyjny narracji. Dyskusyjny jest kontekst literacki, w którym zostaje umieszczony ten passus, z racji późnych świadectw tekstualnych potwierdzających jego włączenie do Janowej ewangelii. Autor natchniony korzysta również z sensoryki, która czyni przekaz silnie ewokatywnym, mimo że jest mistrzowsko ukryta. Znamienne, iż cel etyczny jest uchwytny dzięki poziomowi dialogów, ale analiza procesu perswazji pozwala dotrzeć znacznie głębiej: do metody, do myślenia podmiotu narracji, do aspektu teologicznego.

1. Pochodzenie tekstu J 8,1-11 – uwarunkowanie perswazji

Klasyfikacja tekstu J 8,1-11 jako biblijnego jest dyskusyjna, gdyż nie ma go w najstarszych kodeksach – P66, synajskim, aleksandryjskim, Watykańskim i Efrem, jest natomiast w kodeksie Bezy (Nestle-Alland 2015, 322). Świadectwo o nim znajduje się jednak u autorów Kościoła zachodniego już od IV w., jak również w syryjskich Didaskaliach z III w. Sobór Trydencki uznał jego charakter kanoniczny, natomiast w Kościołach protestanckich można zaobserwować różne odniesienia, co owocuje np. nieuwzględnianiem go przez niektórych czołowych egzegetów, specjalizujących się w badaniach pism Janowych (zob. Morris 1971, Bruce 1983, Barrett 1978). Na odmiennosc tego fragmentu od pozostałych passusów ewangelii Janowej wskazuje połączenie uczonych w Piśmie i starszych (*presbyteroi*), nieobecne w żadnym innym miejscu w tym dziele oraz zastosowanie w komunikacie skierowanym do Jezusa formy „Nauczycielu” (*didaskale*) – autor Janowy w analogicznych sytuacjach używa *Rabbi* lub *Rabbuni*, dokonując od razu translacji. Zdaniem M. E. Boismarda i A. Lamouille’a (za: Mędała 2008, 662) mógłby być to tekst Łukaszczy, włączony następnie do ewangelii Janowej. Treści te rozszerzałyby spektrum odniesień/poszukiwań narzędzi perswazyjnych o styl Septuaginty, którą tak silnie był zafascynowany Łukasz. Jednak hipotetyczność przywołanej koncepcji francuskich egzegetów dyspensuje, w ramach niniejszego artykułu, od obowiązku jej uwzględnienia w temacie perswazji.

Kultura starożytnych Semitów była kulturą oralną. Przekaz historii, doświadczeń, dokonywał się w klanach rodzinnych oraz pokoleniach jako strukturach podstawowych dla społeczności Izraela. Trudno jednak sprowadzić ją w tym przypadku do autorytetu tradycji, a tym samym też rytu (Nowicka 2006, 257). Wiarygodność przekazu w Izraelu opierała się na autorytecie przodków, wyrastającym jednak

nie tylko z więzi krwi, ale ze sprawdzalności w ich życiu mocy sprawczej słowa Boga, kontaktu z Bogiem, a więc przestrzeni stricte i zawsze komunikacyjnej. Należy pamiętać, iż ukonstytuowanie narodu żydowskiego dokonuje się w efekcie wyzwolenia przez JHWH i nadania Prawa na Synaju – i nie jest to fakt jedynie z historii religii, lecz leżący u podstaw wyjątkowości etnicznej Żydów. Postaci obdarzone najwyższym respektem to pozostające – jak Dawid – w bliskiej, pełnej autentyzmu, relacji z JHWH przez całe życie, niezależnie od okoliczności czy własnych przewinień. Pryzmat teologiczny w percepcji świata, a właściwie bardziej relacyjny, optyka zakorzeniona w doświadczeniu przymierza zainicjowanego przez Boga, jest dla starożytnych Semitów podstawowym kryterium selekcji wydarzeń utrwalanych w przekazie i tym samym w pamięci. Warto zauważyć, iż ta ostatnia w kulturze oralnej trwa/żyje w komunikacji i dzięki komunikacji. Fakt ten tłumaczy przetrwanie analizowanej perykopy i jej tak późny zapis. Jest bowiem spójna pod względem treści z ewangelią Janową, przedstawione w niej zachowanie Jezusa koreluje z analogicznymi poprzez aspekt zaskoczenia, a także odbieganie od schematu Boga karzącego ku Bogu podnoszącemu oraz nawiązanie do kluczowego w posłannictwie Jezusa obwieszczenia przebaczenia grzechów.

Kultura oralna ofiarowuje szczególną siłę procesowi perswazji, gdyż bazuje na interakcji między nadawcą a audytorium (Ong 1992, 68), co wzmacniają dodatkowo więzi międzyludzkie. Nic więc dziwnego, że w przekazywanych treściach to właśnie relacje, kontakty i związane z nimi emocje są mocno wyakcentowane (por. chociażby analizowany *passus*). Będąc dialogiczną, kultura ta ukazuje się silnie personalistyczna, ukierunkowana na osobę (Nieckula 2001, 108); interakcyjność ma tu miejsce, nawet jeśli rozmówca milczy (Labocha 1996, 56). Tym samym okazuje się wspólnototwórcza, co jeszcze bardziej ugruntowuje jej pozycję, jak i autorytet przekazywanych treści.

2. Eufonia J 8,1-11 – zakorzeniony w specyfice kultury element perswazji

Zdaniem W. J. Onga „im bardziej złożona jest myśl typu oralnego, tym bardziej prawdopodobne, że złożony na nią zbiór troskliwie dobranych wyrażań” (1992, 60). Aby je utrwalić, kultury tego typu implikowały i wykształciły w umysłach członków społeczności różnego rodzaju mnemotechniki. Owocowało to nie tylko ułatwieniem i przyspieszeniem procesu zapamiętywania, ale również odgrywało ogromną rolę w procesie perswazji. Służyło bowiem jej funkcji konatywnej. Dużą rolę w przypadku tekstu, który powstaje w kulturze zasadniczo oralnej, odgrywa jego eufonia. Znany jest on bowiem przez większość odbiorców „ze słuchu”, a nie na drodze percepcji wzrokowej tekstu pisanego. Oczywiście, z racji odległości

czasowych i przemian, jakie dokonują się w fonacji, eufonia jest współcześnie uchwytna tylko w pewnym stopniu, wydaje się jednak zbyt istotna, by można było ją pominąć.

Passus J 8,1-11 od strony fonicznej nie jest jednolity, można odnieść wrażenie swoistych różnych wyjść i powrotów, gdzie punktem powrotu i odbicia jest termin *lego* w różnych formach gramatycznych, następnie zazębiający się z nim częściowo *kypto* (ww. 6-10), a potem *oudeis* (ww. 10-11). Pierwszy intensyfikuje w odbiorcy nastawienie na słuchanie, drugi aktywizuje wyobraźnię, zmuszając niejako do wizualizacji zmian, jakie zachodzą w zachowaniu postaci w płaszczyźnie wertrykalnej, trzeci natomiast przenosi wzrok na poziom horyzontalny, wskazując na brak wypełnienia. Dwa pierwsze w klasyfikacji środków perswazji, dokonanej przez A. Awdiejewa to operatory wywołujące efekt obserwatora (Awdiejew 2004, 75), a trzeci – operator wzmocnienia funkcji pragmatycznych (Awdiejew 2004, 78). Obecne są także dwa spoiwa eufoniczne: klamra, okalająca konfrontację, w postaci powtórnego dwukrotnie *en meso* (w. 3 i 7) oraz zbliżony do chiazmu układ *lithadzein* (w. 5) – *anamartetos* (w. 7) – *lithon* (w. 7) – *hamartane* (w. 11).

Dzięki badaniu eufonii ujawnia się w analizowanym fragmencie ogromne jego nasycenie go przymkami odnoszącymi się do kierunku i miejsca: *en* (3 razy), *eis* (4 razy), *epi* (3 razy), *apo* (2 razy), co stwarza wrażenie przekierowywania. Wśród nich przebija się jako prymarny łącznik *de*, sugerujący wprowadzenie czegoś dodatkowego, a zarazem wzajemną zależność, wynikalność i intencjonalną łączność fraz, a tym samym treści i osób ze sobą (Swanson 1997, 1254). Uwagę słuchacza przyciągają również zaimki osobowe trzeciej osoby liczby pojedynczej i mnogiej – jest ich w przestrzeni tych kilkunastu wersetów aż 11. W aspekcie perswazyjnym uniwersalizują one sytuację. Budują dystans słuchacza do fabuły, a zarazem pozwalają odkryć, że dotyczy ona nie tylko postaci bezpośrednio opisanych w tekście, ale i każdy może się w niej znaleźć w obrębie swojego życia. To operatory zmieniające hierarchię układu informacyjnego (Awdiejew 2004, 76), które intensyfikują też impresywność komunikacji perswazyjnej.

Wydaje się, iż można by eufonię zaliczyć do strategii peryferycznej (Osika 2005, 9). Siła jej oddziaływania wiąże się z kulturą, w której został wychowany słuchacz – gdyż ta kreuje wrażliwość na bodźce – jak również z indywidualną wrażliwością sensoryczną. Eufonia tekstu oddziałuje podświadomie, jakkolwiek w kulturze oralnej kreowana jest intencjonalnie, dlatego też stanowi narzędzie perswazji.

3. Sensoryka i układ narracji jako narzędzia perswazji w J 8,1-11

W przypadku tekstu powstającego w kulturze oralnej eufonia dostarcza danych do analizy syntaktycznej. Pozwala bowiem uchwycić powtarzające się elementy, wielokrotnie w zapisie niezauważane, zwłaszcza gdy jego treść obciążona jest schematem interpretacyjnym lub jest atrakcyjna i angażująca emocjonalnie. Wskazana wyżej eufonia J 8,1-11 sugeruje temat celowości, a pośrednio ruchu. Trop ten potwierdza analiza słownictwa. Odsłania zdominowanie leksykalne tej perykopy przez czasowniki, które dodatkowo, od strony semantycznej, dotyczą ruchu. Są to: *poreuomai* (iść w znaczeniu ku czemuś, postępować¹), *paraginomai* (przybyć, pojawić się), *erchomai* (przyjść, iść), *agō* (prowadzić), *histēmi* (stać), *katalambanō* (chwycić), *kyptō* (schylić się), *katagrafō* (pisać na czymś), *anakyptō* (podnieść się), *ballō* (rzucać). Ich podmiotami są: głównie Jezus (8 razy), faryzeusze (5 razy) oraz tłum (raz). Ruch okazuje się zatem kluczowy od strony semantyki dla interpretacji tej narracji. Warto za S. Niebrzegowską-Bartmińską zauważyć, iż zarówno kinetyka, jak i w ogólności somatyczność stanowi cechę komunikacji ustnej (Niebrzegowska–Bartmińska 2007, 38), a więc w przypadku tekstu – dziedzictwo kultury oralnej, w której najpierw ten przekaz funkcjonował.

Przywołane czasowniki wprowadzają do tekstu dynamikę, czyniąc go atrakcyjnym i angażującym dla odbiorcy. Przejmując władzę nad jego percepcją, dokonują przesunięcia uwagi, najpierw z nauczającego Jezusa na faryzeuszy, a potem z ich emocji na spokój Jezusa. Dokonuje się to zarówno w interlokutorach Jezusa, jak i w odbiorcy tekstu, co odzwierciedla siłę perswazyjną tego fragmentu. Strategia konatywna (Osika 2012, 398) zakorzeniona jest w prawidłach percepcji wzrokowej, która większą rangę przypisuje temu, co się rusza, dlatego też na tym się skupia (Weinschenk 2014, 159). Faryzeusze ustawiają kobietę na środku (*en mesō*), pomiędzy sobą a Jezusem. Tłum słuchający Jezusa, wspomniany wcześniej, przed ich przybyciem, jest niemy trzecim widzem w tej scenie (analiza kontekstu – zwłaszcza poprzedzającego rozdziału 7. Ewangelii wg św. Jana podsuwa, iż tłum jest poddany dalekosiężnemu działaniu perswazyjnemu). Taka lokalizacja, w kontekście kontrowersji zarysowanej w słowach faryzeuszy: „Nauczycielu, tę kobietę dopiero pochwycono na cudzołóstwie. W Prawie Mojżesz nakazał nam takie kamienować. A Ty co mówisz?” (J 8, 4-5) silnie oddziałuje na wyobraźnię odbiorcy. Podświadoma wizualizacja sceny implikuje lęk, daje odczuć dystans komunikacyjny, odległość fizyczną i mentalną oraz alienację każdej ze stron, a także agresję ze strony napastliwego grona faryzeuszy i swoisty przymus opowiedzenia się za którąś z opcji. Ten dokonujący się poprzez zmysł wzroku/wizualizację w wyobraźni proces perswazji, implikuje u odbiorcy chęć ucieczki, dając zarazem uczucie niemożności. Stanowi to swoisty klimaks. Wzmacnia go komentarz

1. Podaję znaczenia podstawowe, bardzo uogólnione.

narratora/autora natchnionego: „Mówili to wystawiając Go na próbę, aby mieli o co Go oskarżyć” (J 8, 6a). Ten zabieg stwarza w odbiorcy poczucie zagrożenia. Warto zwrócić uwagę, jak ciekawie prowadzony jest proces perswazji. Poprzez sensoryczność oddziałuje na podstawowe potrzeby człowieka, takie jak: poczucie bezpieczeństwa, a wraz z nim budzi intensywne emocje, kładąc jednocześnie na szali ważne kwestie aksjologiczne.

Napięcie stworzone w tej scenie, a przejęte na skutek wyobraźni przez odbiorcę, zostaje rozładowane przez ruch Jezusa. Jest on zaskakujący: „Jezus schyliwszy się pisał palcem po ziemi” (J 8, 6b). Wzrok wszystkich uczestników wydarzenia – bezpośrednich (aktorów sceny) i pośrednich (odbiorców przekazu) – kieruje się tym samym na rękę Jezusa, zgodnie z prawami, jakimi rządzi się percepcja. Pojawia się (poza tekstem) naturalne pytanie: co On pisze? Tu pewne tropy podsunie odwołanie się do intertekstualności. Sekwencja następnych ruchów jest zespolona dodatkowo z wypowiedziami. Faryzeusze pytają nadal – Jezus podnosi się i odpowiada („Kto z was jest bez grzechu, niech pierwszy rzuci na nią kamień” J 8, 7) – schyla się i pisze na ziemi – faryzeusze odchodzą i Jezus się podnosi. Ruch w przestrzeni wertykalnej posiada swoją symbolikę: łączy przestrzeń nieba z ziemią, przesuwa spojrzenie/wartościowanie z jednego poziomu na drugi. Z punktu widzenia współczesnej sztuki perswazji może być to postrzegane jako genialny performance. Zmiany w przestrzeni wizualnej, angażujące odbiorcę, stanowią w sytuacji takiego napięcia, jak obecne w analizowanej scenie, wentyl dla emocji i poruszają/potrząsają dotychczasową opinią świadków wydarzenia. Analogicznie zmienia się punkt spojrzenia na przedstawiony problem. Uwidocznili się to w J 8, 9a w działaniu faryzeuszy.

K. Dutton, przyglądając się etapom rozmowy Jezusa z faryzeuszami, interpretuje mowę ciała Jezusa. Potwierdza zaskoczenie, jakie budzi reakcja kinetyczna w tym kontekście, i zwraca uwagę na sekwencję ruchów, która sprawia wrażenie bardzo przemyślanej (Dutton 2018, 50). W początkowym schyleniu Jezusa, w reakcji na atak ze strony faryzeuszy („Mówili to wystawiając Go na próbę, aby mieli o co Go oskarżyć” J 8, 6), rozpoznaje zasadę antytezy, prowadzącą do załagodzenia konfliktu. Po niej następuje odpowiedź, już w spionizowanej postawie ciała – wyrażająca pewność siebie i asertywność. A ponowne schylenie to zdaniem K. Duttona powrót do uległości (2018, 50). Ocenia on strategię Jezusa jako mistrzowskie wykorzystanie siły uderzenia w celu przejęcia kontroli nad sytuacją (Dutton 2018, 50). K. Dutton odsłania w ten sposób obecny w analizowanej scenie niezwykle istotny mechanizm perswazji, jaki stanowi mowa niewerbalna w połączeniu z lapidarną ripostą. Zespolenie to dodatkowo implikuje autentyczność przekazywanego komunikatu (Osika 2005, 7).

Należy uwzględnić tutaj jeszcze status społeczny bohaterów tej sceny oraz przypisywany im autorytet przez narratora. Jezus – jak rabbi: siedzi i naucza tłum – zostaje zestawiony z przychodzącymi faryzeuszami, którzy stają przed Nim i przed Nim stawiają też kobietę. Różnica pozycji na wstępie stanowi świetny start perswazyjny, ujawnia, u kogo ulokowana jest większa siła, kto na wstępie zostaje obdarzony większym autorytetem. Dystans przestrzenny, jaki kreują faryzeusze, uwidacznia odmienną postawę, jakie zajmują wobec kobiety, jak i wobec kwestii grzechu i prawa, osoby grzesznika, a także osoby Jezusa. Faryzeusze stoją i kobieta stoi – czy to sugestia analogii w statusie moralnym, jaka zaraz się ukaże po aktywującym proces weryfikacji stwierdzeniu Jezusa: „Kto z was jest bez grzechu...” (J 8, 7b). Zachowanie oskarżycieli po tych słowach ujawnia właściwą samoświadomość. Paradoksalnie skutek prowadzonej przez Jezusa akcji perswazyjnej dokonuje się przesunięcie uwagi faryzeuszy z kobiety i z zagadnienia prawa oraz z zamiaru znalezienia powodu do oskarżenia Jezusa, na każdego z członków tłumu z osobna.

Warto ponownie zwrócić uwagę, iż dla odbiorcy tekstu ten proces perswazyjny dokonuje się za pośrednictwem wyobraźni i zmysłu wzroku. Potwierdza się tym samym ogromna rola bodźców sensorycznych w procesie percepcji, a tym samym perswazyjny (Żylińska 2013, 39). Przykładem jest scena, gdy Jezus pisze palcem po ziemi. Miejsce akcji jest świątynia, najprawdopodobniej dziedziniec pogan, krużganki – gdyż tam najczęściej czwarty ewangelista lokuje Jezusa, w analogicznych kontekstach. Popularne interpretacje wizualne tego passusu, ukazujące Jezusa piszącego po piasku, są bezzasadne z punktu widzenia lokalizacji – teren świątynny miał kamienną posadzkę (Mędała 2008, 668). Warto jednak zwrócić uwagę na odsłaniający się tu kolejny element sensoryczny. Dotyk ziemi, jakkolwiek w sytuacji pisania właściwy dla nauczyciela, uzmysławia przynależność człowieka do niej, rolę zwykłego ludzkiego zrozumienia, rolę człowieczeństwa. *Hâ 'ădâmâh* (z hebrajskiego „ziemia”) wywodzi się z tego samego rdzenia, co *'ădâm* – człowiek. Od strony perswazyjnej dokonuje się tu przekierowanie uwagi, za pośrednictwem zmysłu wzroku, dekodującego wrażenia dotykowe, na istotę człowieczeństwa. Potwierdza to werbalizacja, dotycząca uniwersalnego ludzkiego doświadczenia grzechu: „Kto z was jest bez grzechu...” (J 8, 7b).

Ciekawym zabiegiem perswazyjnym, stanowiącym w analizowanym tekście przykład wykorzystania sensoryki, jest wprowadzenie motywu kamienia. Faryzeusze argumentują oskarżenie kobiety słowami: „W Prawie Mojżesz nakazał nam takie kamienować” (J 8, 5), a wyobraźnia odbiorcy dopowiada, iż trzymają już w dłoniach kamienie. Jezus, u finiszu konfrontacji, mówi: „Kto z was jest bez grzechu, niech pierwszy rzuci na nią kamień” (J 8, 7) (notabene te słowa Jezusa

K. Dutton uznaje za znakomity przykład flipnozy² [Dutton 2018, 50]). W sformułowaniu tym zaznacza się impresywność, jakkolwiek nie można by go uznać za komunikat bezpośrednio sterujący odbiorcą (Olejnik 2010, 130). Odniesienie do desygnatu otwiera całą paletę odniesień, emocji i buduje kontrast. Twardość kamienia i bezapelacyjna skuteczność w zabijaniu człowieka zostaje skonfrontowana z grzechem, który ma taką samą moc, ale w przestrzeni duchowej. To działanie perswazyjne dokonuje się na płaszczyźnie skojarzeń (strategia peryferyczna – Osika 2005 [9]).

Natura kamienia to też metonimia bezwzględności wyroku, jaki faryzeusze w oparciu o Prawo mojżeszowe proklamują u początku sceny. Motyw ten zostanie wykorzystany przez Jezusa w toku konfrontacji/sytuacji narracyjnej. Niemniej zastosowana tu technika perswazyjna posiada ogromną sugestywność. Znaczenie ma również – z pozoru banalne, ale przekonujące i wykorzystane tu jako element perswazyjny – podświadome zestawienie twardego kamienia z miękkim ciałem kobiety, z delikatnością człowieczeństwa, w które ma zostać wycelowany. To argument o dużej sile ekspresywnej, odwołujący się do wrażliwości odbiorcy, jak również jego hierarchii wartości.

I tu ujawnia się drugi poziom/kierunek działania perswazyjnego – oddziaływanie na samoświadomość interlokutora, bezpośredniego i pośredniego, którym jest odbiorca tekstu. Obraz kamienia wycelowanego w człowieka implikuje w umysłach zestawienie osądu w imię Prawa (a dokładnie samosądu) – z oceną siebie, samooceną. Efekt nie zostaje upubliczniony w postaci opinii, każda osoba ten dylemat rozwiązuje sama, w swoim wnętrzu. A zarazem decyzja, rozwiązanie – ukazuje się na zewnątrz jako ruch postaci, zachowanie. Od strony działania perswazyjnego, ukierunkowanego na odbiorcę tekstu, jest to genialne dramatyczne rozwiązanie narracji.

Kamień staje się w przestrzeni działań perswazyjnych skierowanych do bohaterów narracji, jak i odbiorców tekstu, metonimią literalnego zastosowania prawa w odniesieniu do sytuacji żywego człowieka. Ukazuje, jak sensoryka lokuje się w perswazji aksjologicznej. Jezus otwiera możliwość wyboru: jeśli ktoś z was jest bez grzechu, niech pierwszy rzuci. Pada propozycja: zróbcie zgodnie z zasadą – zasadą moralną, zasadą Prawa, zasadą kamienowania. A zarazem Jezus tworzy *climax*, formułując warunek: jeśli ciebie nie dotyczy natura tego, za co chcesz kamienować, to wymierzaj wyrok. Uogólnienie rozszerza perspektywę oceny postawy i czynu. Zarazem też stanowi odwołanie do wykorzystywanej w procesie perswazji, a naturalnej dla procesów poznawczych, tendencji abstrahowania z rzeczywistości zewnętrznej przede wszystkim regułą, w celu zapewnienia sobie lepszych warunków funkcjonowania (Żylińska 2013, 92).

2. Por. flipnoza – celne, precyzyjnie wymierzone wywieranie wpływu na kogoś (Dutton 2018, 7).

Kamień jest desygnatem organizującym większą część badanego performance'u. W tym obrębie ulokowane jest jeszcze jedno narzędzie perswazji – układ interakcyjny zbudowany na kontraście: wielości (w tym wypadku tłumu słuchaczy oraz grupy faryzeuszy) i jednostki (Jezus; kobieta; pojedynczy odchodzący faryzeusz). Jezus odłącza się od tłumu i udaje na Górę Oliwną, powraca i ponownie ludzie gromadzą się wokół Niego, a następnie grupa faryzeuszy i uczonych w Piśmie konfrontuje się z Nim samym, alienując również kobietę. Nie ma żadnej formy komunikacji werbalnej między faryzeuszami a kobietą. W fazie rozwiązania narracji grupa rozpada się na jednostki, by w puencie dokonała się konfrontacja tylko dwóch osób: Jezusa i kobiety.

Genialny zabieg perswazyjny ma miejsce w słowach Jezusa „Kto z was jest bez grzechu, niech pierwszy rzuci na nią kamień” (J 8, 7). Zdanie to dokonuje rozdzielenia grupy na jednostki. We wcześniej padającym zdaniu faryzeusze używają sformułowania „Mojżesz nam powiedział”. To argumentacja z pozycji modelu wspólnotowego uczestnictwa (Świątek 2018, 54), przez co zostaje poddana sugestii, że ten punkt widzenia jest powszechnie przyjęty. Dodatkowo, w celu wzmocnienia, zostaje on oparty na autorytecie. Jezus nie kwestionuje tego modelu, nie kontestuje wprost, nie wskazuje, iż są osoby, które myślą inaczej – raczej swoim zachowaniem naprowadza na konieczność zweryfikowania osądu. Tym samym Jezus pokazuje, iż z perspektywy modelu oceny – modelu myślenia Boga – ta decyzja została podjęta i ocena/krytyka z perspektywy innego modelu nie ma sensu (Świątek 2018, 55). Jedność i wspólnota przywołuje pozytywne konotacje, a wśród nich poczucie bezpieczeństwa, przynależności – tutaj jednak w aspekcie aksjologicznym ujawnia się zasadniczy błąd. Paradoksalnie dokumentuje to sposób zachowania faryzeuszy i ich zaskakująco szybkie odchodzenie. Kontekst sytuacyjny nasuwa bowiem kilka pytań: skąd wiedzieli, gdzie znaleźć kobietę w trakcie aktu cudzołóstwa? Przecież nie jest to proceder, który dokonuje się na rynku miasta. Można by dociekać, czy kobieta ta nie była znana któremuś mężczyźnie z tego grona i czy może on również do niej nie chodził. Pozostaje jeszcze fundamentalna kwestia: gdzie jest mężczyzna, z którym cudzołożyła? Osąd samej kobiety w tej sytuacji zakrawa na absurd.

Ograniczenie poczucia indywidualności na rzecz „wspólnej sprawy”, wspólnoty myśli i emocji – siła presji – Jezus likwiduje za pomocą specyficznego działania perswazyjnego przez ruch/mowę ciała połączone z lapidarną ripostą – i znów każdy musi funkcjonować samodzielnie. Najpierw dzięki przyciągającej uwagę kinetyce przestali patrzeć na siebie nawzajem, na reakcje współników, a zarazem schodzi z linii ich wzroku kobieta, patrzą natomiast na Jezusa. A On pisząc, jakby się dystansuje wobec całej sprawy, a może bardziej wobec narzędzi, którymi oni się posługują. Pisząc – nie patrzy na nich, nie patrzy im w oczy.

To czas na odrodzenie się indywidualnych postaw i opinii. Utworzona *a conto* chwili wspólnota przekonań okazuje się nie być stabilna (Spitzer 2012, 226). Sformułowanie „kto z was...” dopnie tylko ten niewerbalny zabieg perswazyjny. Tu następuje przejście od obecnej, bazowej, opartej o faryzejską interpretację Prawa argumentacji wynikającej z analogii do dyferencjacji (Habrajska 2005, 116). Narastające napięcie osiąga szczyt, potrzeba „zrobienia czegoś”, by je rozładować – i Żydzi opuszczają miejsce jedni po drugich, zaczynając od starszych. Padające tu sformułowanie *eis kata eis* sugeruje przejście od masy tłumu, mentalności grupy, do tożsamości jednostkowej, jakkolwiek dającej się inspirować. Zaskakuje kolejność: odchodzą, poczynając od starszych. Czy to oznacza: od najbardziej świadomych, najmądrzejszych? Tekst grecki nie informuje o końcu tego aktu – nie ma sformułowania „aż do ostatnich”.

Warto zauważyć, iż w tej scenerii dokonuje się zmiana wartości u faryzeusza – a więc uwidacznia się wpływ normatywny, efekt perswazji. Ten efekt staje się elementem działania perswazyjnego względem kobiety. Scena jest silnie ewokatywna. Zamknięcie jej w postaci stwierdzenia: „został opuszczony/pozostawiony jeden (tylko) i kobieta będąca w środku” (tłumaczenie dosłowne, J 8, 9b) eksponuje kontrast z układem konfrontacyjnym dosłownie sprzed chwili. Narrator nie opisuje agresji odchodzących, kreując w ten sposób ciszę, która jeszcze bardziej uwypukla puentę. Sytuacja komunikacji pomiędzy jednostkami zmienia sposób przekazu i zwiększa siłę wpływu. Niweluje też przestrzenny dystans – przestaje on istnieć w świadomości odbiorcy wydarzenia/widza. Zostanie wyreżyserowana za pomocą słowa *oudeis* (nikt). Padnie ono tu dwukrotnie: z ust Jezusa („nikt cię nie potępił” J 8, 10) i kobiety („nikt Panie” J 8, 11), a wzmocnione zostanie terminem pochodzącym z tego samego rdzenia: *oude* – „i nie (i ja nie)”, informującym o braku potępienia ze strony Jezusa. Imperatyw: „Idź, a od teraz dłużej nie grzesz” (J 8, 12) zamyka dostęp odbiorcom do obserwacji/konstatacji wpływu/efektu normatywnego na kobietę.

Geniusz perswazji w końcówce tej narracji uwidacznia się w aspekcie uwzględnienia różnic płci (Świątek 2018, 51). Kształt tego minidialogu Jezusa z kobietą – absurdalna wydawałoby się formuła pytania, na które odpowiedź widoczna jest na wyciągnięcie ręki – i wydaje się oczywista – „Nikt cię nie potępił?”, świetnie koreluje ze specyfiką funkcjonowania kobiecej psychiki. Potwierdzenie, które ma wyjść z ust kobiety, ma jej ofiarować świadomość, zbudować przekonanie. Sama kobieta ma skonstatować fakt, że jej oskarżyciele odeszli, by później nie podważyła nowej rzeczywistości. Pozostaje tylko jedna, decydująca, konfrontacja – z Jezusem. Rozwiązanie jej w słowach: „I ja cię nie potępiam. Idź, a od teraz dłużej nie grzesz” (J 8,12) tworzy *katharsis*, a zarazem przez finezję konstatacji pozostaje w odbiorcy tekstu na długo, spełniając swoją funkcję perswazyjną.

Warto zauważyć, iż jest to klasyczne zastosowanie metody zachowania modelowego (Habrajska 2005, 114-115). Efekt jednak zostanie okryty nimbem tajemnicy.

4. Intertekstualność³ J 8,1-11 i jej rola w procesie perswazji

W analizowanym tekście można odnaleźć kilka odniesień do passusów starotestamentalnych. Relacja przyległości zaznacza się w odniesieniu do formuły szóstego przykazania dekalogu w wersji Wj 20, 14, jak i Pwt 5, 18. W odniesieniu do przewidzianych przez prawo konsekwencji cudzołóstwa w Pwt 22, 22-24 wydaje się bardziej funkcjonować tu relacja kontaminacyjna⁴, gdyż formuła przedstawiana w J 8, 5 przez faryzeuszy wydaje się połączeniem, a może bardziej przeniesieniem wymiaru kary, dokonywanego w przypadku gwałtu, na sytuację współżycia z kobietą zamężną. Warto dokonać doprecyzowania pojęć. Stary Testament inaczej formułuje definicje cudzołóstwa w odniesieniu do mężczyzny, a inaczej do kobiety. Zalicza do niego współżycie seksualne z kobietą związaną narzeczeństwem lub zamężną – warto zauważyć, iż nie ma tu znaczenia czy mężczyzna jest żonaty czy nie – jego status niczego nie zmienia. Zatem do takiego przewinienia nie kwalifikuje się współżycie żonatego mężczyzny z dziewicą. Zaistnienie gwałtu obciąża winą kobietę, jeśli nie wzywała pomocy w terenie zamieszkałym, a mężczyznę – zawsze obejmuje karą kamienowania/śmierci (Mędała 2008, 664). Niespójność z kazusem z Księgi Powtórzonego Prawa ujawnia się w fakcie nieobecności mężczyzny w zaaranżowanej sytuacji sądowniczej w J 8, 1-11. W obrębie tej perykopy nie zostaje podjęta dyskusja z zasadnością osądu, dokonanego przez oskarżycieli. Trudno skonstatować, czy powodem tego jest dalekosiężne działanie Jezusa, mające na celu transformację postaw wszystkich uczestników wydarzenia i odbiorców tekstu, nie zaś sprostowanie legislacyjne. Możliwe także, iż praktyka wymiaru kary za cudzołóstwo w czasach Jezusa miała inne formy, lokalnie się różniące, nieuchwytnie dziś na skutek braku zapisu. Intertekstualność staje się dla Jezusa narzędziem perswazji, by przenieść ku istocie prawa, ustanowionego, by ratować człowieka, a nie go unicestwić.

Rys intertekstualności można dostrzec też w prowokacji ze strony faryzeuszy wymierzonej w Jezusa. Z punktu widzenia egzegezy antropologiczno-kulturowej dotyka ona zagadnień honoru i wstydu, posiadających bardzo duży wpływ na funkcjonowanie starożytnych społeczeństw basenu Morza Śródziemnego. Nauczanie Jezusa w przestrzeni świątyni wyraża gotowość do konfrontacji, okazję do multiplikacji honoru (Nockiewicz 2014, 26), natomiast działanie faryzeuszy

3. Intertekstualność – tekstowa interakcja, która wytwarza się wewnątrz jednego tekstu poprzez obecność w nim innych tekstów, przekształconych, na nowo odczytanych, o zmienionych akcentach (Markiewicz 1984, 215).

4. Wg R. Lachmanna jest to relacja intertekstualna, łącząca elementy pochodzące z różnych tekstów (Markiewicz 1984, 230).

ma go umniejszyć, jednocześnie wykluczając Jezusa ze społeczności. Gest pisanie Jezusa po ziemi stanowił uznanie rozmówcy za niegodnego uwagi, a riposta: „Kto z was jest bez grzechu...” – czyniła Go panem sytuacji. Również w odniesieniu do kobiety kwestia honoru ulega przemianie: pozbawiona go przez swój czyn i nagłośnienie przez faryzeuszy zyskuje patronat Jezusa, co też uznaje, zwracając się do Niego *Kyrie* (J 8, 11) (Nockiewicz 2014, 30).

W klimacie prowokacji ze strony faryzeuszy pobrzmiewa konflikt Jana Chrzciciela z Herodem Antypasem, dotyczący jego związku z Herodiadą, żoną Filipa (Mędała 2008, 666). Pobrzmiewa nauka Jezusa na temat nierozzerwalności małżeństwa (por. choćby Mk 10, 12nn). Dochodzą uwarunkowania polityczne, analogiczne jak w sprawie płacenia podatku cesarzowi (Mk 12, 13 i par), związane z *jus gladii* zastrzeżonym wyłącznie Rzymianom (Mędała 2008, 666), bez wyjątku – czyli dotyczącym również kamienowania, skonfrontowane tu z opinią silnej grupy społecznej. Aspekt perlokucyjny takiego zabiegu perswazyjnego ujawnia inność funkcjonowania Jezusa, odeśle do Bożej myśli o człowieku, istniejącej od początku i poprowadzi ku zmianie przekonań odnośnie do wartości człowieka w prawie.

Nie sposób pominąć żywe w wielu opracowaniach egzegetycznych odniesienie Jezusowego gestu pisanie po ziemi do fragmentów księgi proroka Jeremiasza. Niektórzy rozpoznawali tu odbicie Jr 22, 30: „To mówi Pan: «Zapiszcie tego człowieka jako pozbawionego potomstwa, jako męża, który nie zażyje szczęścia w swych dniach, ponieważ żadnemu z jego potomków nie uda się zasiąść na tronie Dawida ani panować nad Judeą»”. Inni dostrzegali zbieżność z Jr 17, 13: „Nadziejo Izraela, Panie! Wszyscy, którzy Cię opuszczają, będą zawstydzeni. Ci, którzy oddalają się od Ciebie, będą zapisani na ziemi, bo opuścili źródło żywej wody, Pana”. Teksty te również pozostają z bazowym fragmentem w relacji kontaminacyjnej. Notabene trudno jednakże pogodzić aspekt ilokucyjny tych passusów z przesłaniem J 8, 1-11, jakkolwiek intertekstualność ta uwypukla poboczne aspekty parenezy ewangelicznej. Rozmiary artykułu nie pozwalają w tym miejscu podjąć sugestii dotyczących intertekstualności, podsuwanych przez alegoryczną interpretację tego tekstu (więcej patrz: Mędała 2008, 673-674).

Relacja anagramatyczna istnieje pomiędzy badanym tekstem a opisem poprzedzającym Mękę Jezusa: Łk 21, 37; Mk 11, 11 (Stachowiak 1975, 236). Przebywanie Jezusa i nauczanie w świątyni, wieczorem przejście na Górę Oliwną, rano powrót do świątyni. Możliwe, iż w myśli autora stanowi to antycypację pasji Jezusa.

5. Zakończenie

Efekt komunikacji perswazyjnej, opisaney w omawianym biblijnym fragmencie J 8, 1-11 znany jest tylko w odniesieniu do faryzeuszy – rezygnują oni z zewnętrznej formy wyrażenia osądu wobec kobiety. Nie wiadomo, jaki skutek ma to działanie w przypadku kobiety, czy owocuje przemianą postawy, gdyż postać ta nie powraca już w dalszej narracji księgi. Jezus jako animujący całą akcję perswazyjną funkcjonuje niezmiennie, jakkolwiek sytuacja ta lokuje się w obrębie powodów, prowadzących do oskarżenia Go przed władzami rzymskimi i żydowskimi o łamanie Prawa (w ewangelii Jana znajdzie to tylko symboliczny oddźwięk w J 19, 7). Analizowany passus nie daje jednak sensu stricto materiału do wyroku, gdyż Jezus bezpośrednio się nie wypowiedział (brak konstatacji rozstrzygającej) na podsunęty kontrowersyjny temat kary za cudzołóstwo. W odbiorcach przekazu pierwotnego, jak i jego wersji zapisanej jest duże prawdopodobieństwo zaistnienia zmian afektywnych i kognitywnych (Tokarz 2006, 195), z racji wielości zastosowanych narzędzi perswazyjnych. Nic więc dziwnego, że J 8, 1-11 doczekał się przywołań w kontekście problemów współczesnych kobiet, zwłaszcza z kręgów afrykańskich czy afroamerykańskich (więcej patrz: Baloyi 2010, 1-7; Ottuh 2019, 1-19).

Bogactwo zastosowanych w niniejszym tekście środków powiększają zasoby perswazji w kulturze oralnej, na które też położono szczególny akcent w niniejszym artykule, takich jak: eufonia i sensoryka. Odślaniają one niezwykle silny element oddziaływania perswazyjnego tekstów biblijnych, wzmocniony dodatkowo powielalnością motywów w obrębie tego dzieła, a więc implikacjami w kierunku intertekstualności. Bogactwo to okazuje się jednak bardzo problematyczne, a właściwie problemotwórcze w odniesieniu do współczesnego odbiorcy Biblii. Pomija on bowiem bardzo często odmienność kulturową tekstu, zagadki semantyczne tworzone za pomocą swoistej dla tamtych czasów retoryki, jak również cel Pisma Świętego, jakim jest przekazanie myśli Boga, nie zaś udzielenie pragmatycznych porad dotyczących konkretnych działań w życiu codziennym. Selekcja treści pod tym kątem ogranicza Biblię do manualu, uniemożliwiając realizację celów perswazyjnych, wpisanych w jej istotę. I tu znaczącą pomocą jest właśnie sensoryka i eufonia tekstu, które naprowadzając na panujący w nim nastrój, pobudzając empatię i współodczuwanie, pozwalają natrafić na trop komunikacyjny. Na przestrzeni wieków uległy bowiem zmianie sytuacje i konteksty, ale emocje ludzkie pozostały. Stąd też ukłon egzegezy w kierunku komunikacji kulturowej, pozwalającej lepiej rozumieć najważniejsze przesłanie tekstu biblijnego, w obrębie którego krzyżują się nie tylko języki, obyczaje, historia około dwóch tysiącleci, ale i mentalność pisarzy z mentalnością odbiorców.

Bibliografia

- Arystoteles.** 1988. *Retoryka. Poetyka*, tłum. Henryk Podbielski. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Awdiejew, Aleksy.** 2004. „Systemowe środki perswazji”. W *Manipulacja w języku*, red. Piotr Krzyżanowski, Paweł Nowak, 71–80. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Baloyi, Elijah M.** 2010. „A re-reading of John 8:1-11 from a pastoral liberative perspective on South African women”. *HTS Teologiese Studies/ Theological Studies* 66(2):1-7.
- Barrett, Charles K.** (1955) 1978. *The Gospel According to John. An Introduction with Commentary and Notes on the Greek Text*. Philadelphia: The Westminster Press.
- Bruce, Frederick F.** 1983. *The Gospel of John. Introduction, Exposition and Notes*, Michigan: Grand Rapids.
- Dutton, Kevin.** 2018. *Zaklinanie umysłu. Perswazja w mgnieniu oka*, tłum. Radosław Madejski. Warszawa: Warszawskie Wydawnictwo Literackie
- Habrajska, Grażyna.** 2005. „Nakłanianie, perswazja, manipulacja językowa”. *Acta Universitatis Lodzianis. Folia Litteraria Polonica* 7(2): 91-126
- Labocha, Janina.** 1996. „Tekst, wypowiedź, dyskurs”. W *Styl a tekst. Materiały ogólnopolskiej konferencji naukowej*, red. Stanisław Gajda, Mieczysław Balowski, 49-55. Opole: Wydawnictwo Naukowe PWN
- Markiewicz, Henryk.** 1984. „Odmiany intertekstualności”. W *Wymiary dzieła literackiego*, red. Henryk Markiewicz, 215–238. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Mędała, Stanisław.** 2008. *Ewangelia według świętego Jana rozdziały 1-12. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*. Częstochowa: Edycja św. Pawła
- Morris, Leon.** 1971. *The Gospel According to John. The English text with Introduction, Exposition and Notes*, Michigan: Grand Rapids.
- Nestle-Alland.** 2015. *Novum Testamentum Graece*, red. Barbara Aland, Kurt Aland, Johannes Karavidopoulos, Carlo M. Martini, Bruce M. Metzger. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.
- Nieckula, Franciszek.** 2001. „Język ustny a język pisany”. W *Współczesny język polski*, red. Jerzy Bartmiński, 99-113. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej
- Niebrzegowska-Bartmińska, Stanisława.** 2007. *Wzorce tekstów ustnych w perspektywie etnolingwistycznej*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Nockiewicz, Irmia.** 2014. „Idź i od tej chwili już nie grzesz. Egzegeza antropologiczno-kulturowa perykopy o kobiecie cudzołożnej (J 8,1-11). *Studia Teologiczne Nawróćcie się i wiercie w Ewangelię* 32: 25-32.
- Nowicka, Ewa.** 2006. *Świat człowieka – świat kultury*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Olejniak, Ewelina.** 2010. „Techniki perswazyjne w prasowych tekstach o modzie na przykładzie kobiecych czasopism *Twój Styl*, *Świat Kobiety* oraz męskiego magazynu *Men's Health* (roczniki 2005, 2006, 2007)”. *Acta Universitatis Lodzianis Folia Linguistica* 45: 129-156.
- Ong, Walter J.** 1992. *Oralność i piśmienność. Słowo poddane technologii*, tłum. Józef Japola. Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Osika, Grażyna.** 2005. „Ogólna charakterystyka procesu perswazji”, *Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej*, 1402: 1-16.
- Osika, Grażyna.** 2012. „Etyczne aspekty wpływu społecznego”. W *Odpowiedzialny biznes i konsumeryzm wyzwaniem XXI wieku*, red. Leszek Karczewski, Henryk Kretek, 393–407. Racibórz: Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Raciborzu.

- Ottuh, John A.** 2019. „Reading Deuteronomy 22: 22 in John 8: 1-11: a Contextual Reading from an Africanurhobo Perspective”, *Scriptura* 118 (1):1-19.
- Pisarek, Walery.** 2003. „Perswazja – jak ją widzą, jak ją piszą”. W *Język perswazji publicznej*, red. Katarzyna Mosiołek-Kłosińska, Tadeusz Zgółka, 9-17. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Platon** [1999], *Gorgiasz, Menon*, tłum. Władysław Witwicki. Kęty: Wydawnictwo ANTYK.
- Stachowiak, Lech.** 1975. *Ewangelia według św. Jana. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*. Poznań – Warszawa: Pallotinum.
- Swanson, James.** 1997. *Dictionary of Biblical Languages with Semantic Domains: Greek (New Testament)*, Oak Harbor: Logos Research Systems, Inc.
- Spitzer, Manfred.** 2012. *Jak uczy się mózg*, Warszawa: PWN.
- Świątek, Jerzy.** 2018. „Jak język generuje zmiany – perswazja w wymiarze indywidualnym i społecznym”. W *Komunikacja a zmiana społeczna*, red. Jolanta Kędzior, Beata Krawiec, Małgorzata Biedroń, Anna Mitreğa, 45-58. Wrocław: Instytut Pedagogiki Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Tokarz, Marek.** 2006. *Argumentacja, perswazja, manipulacja*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Weinschenk, Susan.** 2014. *Motywacja i perswazja*. Warszawa: Samo Sedno.
- Żylińska, Marzena.** 2013. *Neurodydaktyka. Nauczanie i uczenie przyjazne mózgowi*, Toruń: Wydawnictwa Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.